

TÖRTÉNELMI SZEMLÉ

A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2023

LXV. ÉVFOLYAM

1. SZÁM

TANULMÁNYOK
SOMOGYI ÉVA TISZTELETÉRE

Ifj. Bertényi Iván, Cieger András,
Deák Ágnes, Gyáni Gábor, Klement Judit,
Konrád Miklós, Manhercz Orsolya,
Matolcsi Réka, Ress Imre és Vér Eszter Virág írásai

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, ZAHORÁN CSABA
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

E számunk vendégszerkesztői
KLEMENT JUDIT, MANHERCZ ORSOLYA

Szerkesztőbizottság

MOLNÁR ANTAL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR, FODOR PÁL,
GLATZ FERENC, OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA,
PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,
SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@abtk.hu

*Kérjük szerzőinket, hogy kézírataikat
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:
<http://www.tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html>*

A 2023-as évfolyam megjelentetését
a Nemzeti Kulturális Alap, a Magyar Tudományos Akadémia
és az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Titkársága támogatja

nka
Nemzeti Kulturális Alap

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

ISSN 0040-9634

TARTALOMJEGYZÉK

LXV. évfolyam, 2023. 1. szám

SOMOGYI ÉVA TISZTELETÉRE

Klement Judit – Manhercz Orsolya Köszöntés	5
Deák Ágnes A bölcs, de félénk Fabius Cunctátor: gróf Esterházy Móric	7
Ress Imre A horvát 1861. évi LXII. törvénycikk királyi szentesítésének legendája és legitimációs funkciója	29
Vér Eszter Virág Erzsébet császárné Magyarországon 1866 nyarán: fogadtatás, emlékezet, mítosz	43
Manhercz Orsolya „Istenem, istenem, ezentúl már Buda lesz a birodalmi székváros.” Udvari élet Pest-Budán a 19. században	65
Cieger András – Matolcsi Réka Királyhűség, állampolgári lojalitás, nemzeti identitás. Többes kötődések a dualizmus kori Magyarországon	87
Ifj. Bertényi Iván A delegáció főrendiház által választott tagjainak társadalmi háttere	99
Gyáni Gábor Szocializáció az arisztokrata családokban	123
Konrád Miklós Sportélet, polgárosodás és antiszemitizmus Magyarországon, 1867–1914	139
Klement Judit Budapest és a malmok, 1841–2008	155

SZOCIALIZÁCIÓ AZ ARISZTOKRATA CSALÁDOKBAN

GYÁNI GÁBOR

SOCIALIZATION IN THE ARISTOCRATIC FAMILIES

The aristocracy made up a good part of both the political elite and the personnel of the joint governmental offices in the Austro-Hungarian Monarchy after 1867. What kind of training enabled them to assume such dominance? The Hungarian aristocracy was traditionally multilingual, and Hungarian was not necessarily their first language; German, French and sometimes English was taught them already in infancy. Both boys and girls received primary schooling in the family castle, but secondary education was the privilege of boys, who thereafter generally obtained a degree in law or were trained as officers. Great emphasis was laid on the early consolidation of a moral ethos, as well as physical training and sportsmanship. Parent-child relationship was cold, distant and devoid of emotions. It was through such a socialization process that the aristocracy internalized the consciousness of social superiority and a natural calling for the leadership of society.

Keywords: aristocracy, socialization, education, dualism

Somogyi Éva a közös külügyminisztériumi hivatalnokokról írt monográfiájában bő teret szentelt a szakképzettség és a műveltség témakörének. Az államélet fokozódó bürokratizálódása elengedhetetlenné tette a korban egyes képzési standardok felállítását és megkövetelését mindazoktól, akik állami szolgálatba léptek. 1851-ben előírták a Habsburg Monarchiában, hogy aki a külügyminisztériumban kíván elhelyezkedni, az rendelkeznie kell megfelelő képzettséggel. Ennek megfelelően az illetőnek a három államvizsga abszolválása után jogi doktorátust kellett szereznie a Monarchia valamelyik egyetemén, hogy ezt követően diplomatavizsgát tehesen. A kiegyezés után tovább pontosították a diplomata-, illetve a konzuli vizsga rendjét, amely minden ilyen alkalmazás szigorú feltételét képezte.¹

A külügyminisztérium alkalmazottainak mindig is tekintélyes hányada került ki magyar származásúakból, több mint felük – a dualizmus egész időszakában – arisztokrata vagy olyasvalaki volt, aki szolgálata jutalmaként idővel arisztokratává lett, polgárok itt

---

Gyáni Gábor, kutató professor emeritus, BTK TTI, Újkori osztály.

- 1 Somogyi Éva: *Magyarok a bécsi hivatalnokvilágban. A közös külügyminisztérium magyar tisztviselői 1867–1914.* Bp., 2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 129.

alig fordultak elő.² Mindez önmagában is felveti azt a kérdést, hogy mi módon felelhettek meg a magyarországi arisztokrata férfiak ezeknek az elvárásoknak, ha politikai és kivált diplomata karrierre vágytak. A kérdést megválaszolandó beható vizsgálat tárgyává kell tennünk az arisztokrácia szocializációs gyakorlatát, hogy kiderüljön: milyen fokú volt az arisztokrata férfiak iskolázottsága és nyelvtudása, főként a német és a francia nyelv beszéd szintje és olajozott elsajátítása, amely szintén követelmény volt a közös kormány-szervek kötelékében hivatásukat teljesítőik számára.³ Ha már ez okból sort kerítünk az arisztokrácia iskolázási és művelődési szocializációs gyakorlatának a vizsgálatára, nem tekinthetünk el a téma teljes körű kiaknázásától, ami azt követeli, hogy ne csak a fiúk, de az arisztokrata lányok nevelésének (képzésének) a problémáját is megvilágítsuk. Ezzel tiszta képet nyerhetünk arról, hogy milyen nevelődési folyamaton esett át kora gyermekkorától az arisztokrata csemete, akár lánynak, akár fiúnak született.

Vizsgálódásunkban a 19. század derekától a Horthy-kor végéig tartó nagyjából egy évszázad során kísérik figyelemmel a kérdést úgy, hogy a honi arisztokrácia e téren követett gyakorlatát örökítjük meg.

Az anyanyelv kérdése

A magyar(országi) arisztokrácia körében anyanyelvi minőségben korántsem élvezett elsőbbséget a magyar. A 19. század derekát megelőzően, tehát a rendi időkben az arisztokrata családokba született gyermekek – főként a lányok – anyanyelve többnyire a német és a francia volt, amit ráadásul nem is a szüleiktől, hanem a külföldről ideszereződő nevelőnőktől sajátítottak el.⁴ A század második felében, kivált a dualizmus időszakában már tagadhatatlan az arisztokraták „magyarosodása”, amin az értendő, hogy mind többen sajátították el közülük a magyart anyanyelvként, két, olykor három idegen nyelv párhuzamos megtanulása mellett. Az arisztokrácia ezzel is idomult nemzetállami környezetéhez, melynek elitjeként lépett fel az élet majd minden területén. Az 1846-ban született gróf Apponyi Albert kivételesnek érezhette, hogy magyar anyanyelvűnek nevelték a szülei, amit külön meg is indokol az emlékirataiban.

„Tanításom odáig [1857-ig, amikor bekerült a jezsuiták kalksburgi intézetébe] egészen magyar nyelven folyt, magyar nevelővel, dacára annak, hogy családom különböző körülmények folytán, egész gyerekkoromon át, Magyarországon kívül tartózkodott, ahová csak rövid látogatásokra mentünk időnkint. A magyar nyelv volt az első, amelyet beszéltem és ez az akkori magyar arisztokrácia körében kivételszámba ment.”⁵

2 Somogyi Éva: *Magyarok a bécsi hivatalnokvilágban. A közös külügyminisztérium magyar tisztviselői 1867–1914*. Bp., 2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 113.

3 „A nyolcórás [írásbeli diplomavizsgán...] német és francia nyelven kellett egy-egy témát kidolgozni.” Uo. 131.

4 Virág Irén: *A magyar arisztokrácia neveltetése (1790–1848)*. Eger, 2013.

5 Dr. gróf Apponyi Albert: *Ötven év. Ifjúkorom – huszonöt év az ellenzékben*. Bp., 1922. [2., átnézett kiad.] 9.

Ennek okát Apponyi abban látta, hogy az apja – gróf Széchenyi Istvántól vagy gróf Batthyány Lajostól eltérően, akik törték a magyar nyelvet – megyei politikusként kezdte a pályafutását, és ezért „nemcsak tökéletesen bírta, de nagyon szépen beszélte nyelvünket”; sőt „anyám is tűrhetőleg tudott magyarul”.⁶ Ezzel együtt is a Habsburg-hű gróf Apponyi György élete nagy részében éppenséggel a bécsi kancellárián dolgozott, és 1849 után aktívan kivette a részét a neoabszolutizmus elnyomó apparátusának működtetéséből. Tény azonban, hogy úgy akarta: gyermekei „nevelésének gerince a magyarul tudás legyen, különösen nálam, a fiúnál”.⁷ Kisértetiesen hasonlított ehhez az 1849-ben született gróf Zichy Géza esete is, aki a magyart sajátította el elsőként, mondhatni ez volt az anyanyelve mellett, hogy kisgyerekként franciául és németül is megtanult.⁸

Ugyanakkor a közel félszáz évvel később született Andrássy Katinka, a későbbi Károlyi Mihályné anyanyelve nem a magyar, mint ahogy azt joggal elvárnánk: „Először angolul tanultam meg. Angol nevelőnőmet Miss Hillnek hívták. Magyarul nem tudtam.” Igaz – fízi hozzá Károlyné – a rokonok emiatt bíralták is az anyját, az egyébként magyar arisztokrata származású Zichy Eleonórárt.⁹ Katinka kezdeti egynyelvűsége meglehetősen kivételesnek számított ekkoriban, mert az arisztokrata gyermekeket a 19. század végén rendszerint párhuzamosan egynél több nyelvre tanították, közte magyarra is. Feltehetően így volt ez Andrássy Katinka későbbi férje, Károlyi Mihály esetében is, aki annyit jegyez meg csupán, hogy: „A kastély tele volt különféle nevelőkkel és nevelőnőkkel. Először egy francia abbé taníttatott, később egy magyar pap.”¹⁰

Az 1898-ban született Odescalchi Eugénie hercegnő nem szól ugyan arról, hogy ténylegesen mi volt az anyanyelve, de korai otthoni „iskolai” képzése éppenséggel nem magyar nyelven folyt. „Sokáig együtt tanultunk a francia és német nevelőnőnkkel – nyilvános iskolába az arisztokrata családok gyermekei akkor még nem jártak –, de később Károly [Eugénie fivére] magyar tanárt kapott nevelőnek.”¹¹ Ám még ott is, ahol a magyarnak anyanyelvként való elsajátíttatása kiemelt jelentőséget nyert, mint történt a Vécsey család szatmári ágából származó báró Vécsey József és Dessewffy Blanka grófnő családjában, nagy gondot fordítottak az idegen nyelvek (a francia, a német, az angol vagy az olasz) elsajátítására a 19. század végén.¹² S jóllehet az arisztokrácia birtokainak nagy része részben vagy teljesen nemzetiségek lakta vidékeken feküdt, és az ottani kastélyaikban éltek az életüket, ennek ellenére eszük ágában sem volt megtanulni a nemzeti kisebbségek (a saját alattvalóik) nyelvét. Sőt, a gyermekeiket is óvták ettől.

6 Dr. gróf Apponyi Albert: *Ötven év. Ifjúkorom – huszonöt év az ellenzékben*. Bp., 1922. [2., átnézett kiad.] 9.

7 Uo.

8 Zichy Géza: *Emlékeim*. I–II. Bp., 1912–1913. I. 66–72.

9 Károlyi Mihályné: *Együtt a forradalomban. Emlékezések*. Bp., 1967. 16.

10 Károlyi Mihály: *Hit, illúziók nélkül*. [Ford. Litván György.] Bp., 1977. 26.

11 Odescalchi Eugénie: *Egy hercegnő emlékezik*. Bp., 1987. 29.

12 Zsoldos Ildikó: Neveltetés és oktatói tevékenység a szatmári Vécseyeknél. In: *Műveltség és társadalmi szerepek. Arisztokraták Magyarországon és Európában*. Szerk. Bárány Attila et al. Debrecen, 2014. (Speculum Historiae Debreceniense 18) 559–560. Ugyanerre lásd még Apponyi: *Ötven év*, 9–10.; *Levelek az Andrássy-házból (1864–1869). Egy angol nevelőnő levelei*. S. a. r., bev. Cieger András. Bp., 2007.

A magyar anyanyelvűség, továbbá az egynél rendszerint több, legalább két-három idegen nyelv elsajátíttatása különösen ott magától értetődő, ahol a szülők valamelyike külföldről származott Magyarországra. Ez egyáltalán nem volt ritka a korabeli magyar arisztokrata családokban. Az otthoni nyelvhasználat ugyanakkor nem feltétlenül kedvezett a gyermekek magyar anyanyelvűségének. A 19. század nagy részében a szülők és a felnőttek egymás közt rendszerint idegen nyelven (nyelveken) érintkeztek, és nemegyszer a kiskorú gyermekekkel is így társalogtak, akik ennek folytán nem mindig a magyart tanulták meg elsőként. Fontos volt tehát, hogy mi a házi nyelv, mi a családban beszélt nyelv, különösképpen az, hogy milyen nyelven érintkeztek a szülők a gyermekekkel. A 20. században aztán az otthoni nyelv szerepét többnyire már a magyar töltötte be, kivált ott, ahol a család nagyobb részét (vagy kizárólagosan) Magyarországon élt.¹³

Az anyanyelvnek és az idegen nyelvekben való jártasságnak önmagán is túlmutató jelentősége van. A modern nemzeti tudat kognitív és emocionális alapja a nemzeti identitás, amely az etnicitás révén szoros, sőt a legszorosabb szálakkal épp a nyelvhez és a kultúrához kötődik. Innen szemlélve sok mindent megérthetünk a jellegzetes arisztokrata érzület, attitűd és identitás természetéről, amely nem feltétlenül és nem mindig vágott egybe a modern nemzetállamok polgárainak megszokott öntudatával és csoportidentitásával. Időnként még így is akadtak nacionalista arisztokraták, de inkább a kivételek sorát gyarapítva. Ennek csak látszólag mond ellent az a közismert magyar történelmi fejlemény, hogy a nemzeti ébredés korai, reformkori vagy század közepi szószólói között nagy számban találni arisztokratákat. Ők vagy már átestek az úgymond „nemzeti nevelésen”, vagy időközben váltak a nemzeti tartalmú szocializáció lelkes híveivé. Mindamellett az arisztokrácia önnön nemzetek feletti, mondhatni kozmopolita habitusával, ezt példázó kulturális és mentális képességeivel és hajlandóságával többnyire tartózkodott a túlzott és feltétlen nemzeti identifikálódástól. Bár közülük némelyek alkalomadtán olyan politikai és közéleti szerepeket töltöttek be, amelyek a nemzetállam intézményi rendjében kínáltak számukra (is), mások inkább a szupranacionális birodalmi államgépezetben mozogtak otthonosan. Az arisztokrácia nyelvi-kulturális alapokon nyugvó egyéni és csoportidentitásának a kérdését tekintve éppúgy komoly súlya van tehát a magyarhoz mint anyanyelvhez való viszonyuknak, mint az idegen nyelvekben (világnyelvekben) való jártasság számukra természetes adottságának. Más kérdés persze, hogy milyen szintű idegen nyelv-tudást sajátítottak el az arisztokraták, kivált ha döntően Magyarországon éltek. Erről keveset tudunk, de feltételezhető, hogy nem birtokolták anyanyelvi szinten az illető idegen nyelvet (vagy nyelveket).¹⁴

13 Magdolna Rébay: Learning Languages among Aristocrats in Hungary (1867–1918). *Espacio, Tiempo y Educación* 8 (2021) Nr. 2. 199., 203. A szülők és a gyermekek egymás közti érintkezésében használt nyelv fontosságához – gróf Széchenyi István példája kapcsán – lásd Czinege Szilvia: Széchenyi német nyelvhasználatára levelei tükrében. *Századok* 155 (2021) 635.

14 Ennek mélyreható és meggyőző bizonyításával szolgál gróf Széchenyi István és mellette báró Eötvös József nyelvhasználatát elemezve Czinege: Széchenyi német nyelvhasználatára, passim.

Iskolázás a kastélyban és azon kívül

Az arisztokrata csemeték rendszeres „iskolai” képzése elemi iskolás korokban szűk családi körben folyt, s csak később kerültek be a nyilvános iskolarendszerbe. Különbség volt azonban e téren a fiúk és a lányok között, részben azért is, mert a lányok elvéve folytatták tanulmányaikat a kastély falain kívül.

A nyelvtanulás (beleértve a magyar mint anyanyelv elsajátíttatását) az arisztokrata gyermekek otthoni képzésének volt a része. Francia, német, olykor angol nevelőnők foglalkoztak velük kisgyermekkoruktól fogva, egészen kamaszkorukig. A Pejacevics gróffékkal kapcsolatban írja 1865-ben a gróf Andrássy Gyuláéknál alkalmazott angol nevelőnő, Mary Stevens: „A két grófkisasszony, 16 és 17 évesek [...]. Van egy francia nevelőnőjük, rendkívül barátságos, finom nő. Ott volt még [a gyermekzsúron] három Zichy grófkisasszony, meg azok angol nevelőnője.”¹⁵ A szegény (vagy elszegényedett), de „jó”, tehát úri családból származó nevelőnők (*bonne*-ok) nem voltak különösebben képzetek (nem rendelkeztek magasabb iskolai végzettséggel), birtokukban volt azonban az a fajta „női” műveltség, amelyet itt elvártak tőlük. Az Angliában élő családjához írt egyik levelében Mary Stevens meg is jegyzi:

„A minap megkérdezték tőlem [a kastélyban], hogy ismerek-e egy francia nevelőnőt és megkértek, hogy rajtatok keresztül tudakoljam meg a zárdában, ismernek-e valakit, aki eljönne ide Károlyi grófnéhoz; olyan személy kell, aki, ha vidéken vannak, zenére is tudja oktatni a kislányt, mert ott nincsenek zenemesterek.”¹⁶

Maga Mary Stevens, amikor az Andrássy családdal történetesen Pesten (vagy inkább Budán, a Sándor-palotában) élt, rendszeresen vett zongoraleckéket, így idővel magára vállalhatta a gondjaira bízott Andrássy Ilona grófkisasszony zongorára való tanítását is.¹⁷ Jószerivel minden gyermeknek saját és egynél több nevelőnője akadt, közvetve ezt sugallja Mary Stevens alábbi beszámolója is:

„Attól tartok, hogy ha a francia nevelőnő, Emma elmegy, [Andrássy] Ilonát teljesen az én gondjaimra bízják. Szerintem neki és a kis Ducinak [ifj. Andrássy Gyulának] szüksége van egy *Kindsfraura* [gyermeklány], aki törődik velük, igazán nem vállalhatom magamra a kislány mellett a kisfiú gondozását is.”¹⁸ [Kiemelés az eredetiben.]

A gyermek nyelvtanulásával, olykor a zenei oktatásával megbízott nevelőnő látta el a gyermek testi gondozását is.

15 *Levelek az Andrássy-házból*, 108.

16 Uo. 116.

17 Uo. 236–237.

18 Uo. 207.

„Szombatonként – számol be Mary Stevens hazaírt levelei egyikében – nagyon alaposan megfürdetem, de mindenképp meg is mosdatom [Ilonát]. Egyáltalán nem hiszem, hogy lealacsonyítom magamat, ha olyasmit teszek vele, amit az anya tenne. Gizella főhercegnő [Ferenc József császár és király második lánya] nevelőnője is megcsinálja ezt a tanítványával, noha ő bárónő, és nagyon büszke asszony.”¹⁹

Az arisztokrata fiúkat ugyanakkor e tekintetben rendszerint az inasok gondjaira bízák.²⁰ A nevelőnőt és a tanítványát egyébként egy külön az ő rendelkezésükre álló szobalány szolgálta ki.²¹

A lányok és a fiúk neveltetésének különbsége már a korai életkorban megmutatkozott: a lányok esetében gyakorta a nevelőnőkre hárult a rendszeres iskolai (és nemcsak a nyelvtanítási) feladatok ellátása. Mary Stevens így hálálkodott egy alkalommal az anyjának és a testvérének:

„Kedves szavaitok és szeretetek megújítja bennem a bátorságot, hogy folytassam meglehetősen nehéz feladatomat, és igyekezzek minél több nyelvtant, történelmet, földrajzot, angolt és franciát belegyömöszölni ezekbe az ostoba kis gyermekfejekbe.”²²

Ebből is kitetszik, hogy Andrásy Ilona, akinek tehát az angol nevelőnő tanította a történelmet és a földrajzot, nem magyarul iskolázódott. Idővel fel is merült a szülőikben, közelebről Andrásy Kendeffy Katinkában, hogy ez talán mégsem elegendő:

„... a grófnő egy második házitanítót akar hozni a házhoz, mert a tanár úr [aki a két Andrásy fiút, Tivadart és Gyulát oktatja] szerint ez feltétlenül szükséges a két kisebb gyerek számára. Olyan ember kell, aki többféle tárgyat is tud tanítani. Mademoiselle Manion naponta jár ide a francialeckék miatt, és remélem ugyanígy lesz a zene-tanárral is.”²³

Meglehetősen népes tanítói-tanári gárda foglalkozott tehát az arisztokrata gyermekek otthoni képzésével. Íme egy rövid beszámoló erről, megint csak a szorgos levélíró Mary Stevens tollából:

„El kell mesélnem nektek, milyen a 'napirendem' most, hogy kevesebbet tanítok, és többnyire inkább csak felügyelek. Fél kilenctől tízig angolt tanítok Ilonának. Tíz-től tizenegyig a tanár úr foglalkozik vele. Tizenegykor ebéd, tizenkettőtől egyig felváltva rajz vagy földrajz, egytől kettőig zene a zenetanárral, kettőtől háromig séta, há-

19 *Levelek az Andrásy-házból*, 235.

20 Uo.

21 Uo. 218.

22 Uo. 262. „Nevelőnőnk előtte évekig Franciaországban élt, így jól tudott franciául is, a németet pedig Magyarországon kezdte el tanulni.” Uo.

23 Uo. 309.

romtól négyig francia. Utána Tivadart tanítom angolra, négytől ötig magyar és számtan a másik tanárral, akinek a feladata Duci [ifj. Andrassy Gyula] tanítása is.”²⁴

Az így elsajátított iskolai tudást a nyilvános iskolák által rendezett, évenkénti vizsgákon ismertették el. „Vasárnap került sor [Andrassy] Tivadar vizsgáira, amelyeket természetesen teljesített, szülei teljes meglepedésére.”²⁵ A vizsgák színvonala már egy másik kérdés. Ahogy az angol nevelőnő rosszállóan megjegyezte: „Most már nem csodálom, hogy mindig olyan jó eredménnyel tette le a vizsgáit, mert láttam, milyen nevetségesen könnyű kérdéseket kapott, túl könnyűek voltak egy csaknem tizenkét éves nagyfiú számára.”²⁶ S így lehetett ez a többi arisztokrata család esetében is, pontosabban gyermekeik „iskolai” gyakorlatában.²⁷

Az 1867-től magyar miniszterelnök, majd az Osztrák–Magyar Monarchia külügyminiszteri posztját betöltő gróf Andrassy Gyula családjában honos nevelési (iskoláztatási) szokások nem tértek el az arisztokrácia körében általánosan bevett gyakorlattól. Mailáth grófékról írja Mary Stevens, ahová egyszer gyermekzsúrra elvitte a tanítványát, hogy a házigazda család hét gyermeke a nevelőnőjük, a házitanítójuk és a zenemesterük kíséretében jelent meg ott.²⁸ Odescalchi Eugénie hercegnő pedig így számol be a körülötte és a testvére (Károly) körül foglalatосkodó tanító személyzetről:

„Amikor hatéves lettem, anyám hitoktatót választott számomra. [Ez a személy történetesen a pozsonyi kapucinusok gvardiánja volt.] A hittanórákon kívül sok más óránk is volt. Károllyal már három nyelven beszéltünk; én németül és franciául tanultam az iskolai tantárgyakat. Magyarul csak írni és olvasni. Károly viszont magyar nyelven tanulta az egyes tárgyakat, és csak mellesleg a német és francia grammatikát. Nagyon pontos és szigorú órarendünk volt.”²⁹ [Megjegyzem: gróf Károlyi Mihálynak is pap tanárai voltak.]

Odescalchi Eugénie hercegnő így emlékezik vissza gyermekeinek otthoni képzésére, amely már a 20. századra esett:

„Gyermekeim szigorú napirend szerint éltek. Nyolckor volt a közös reggeli az én kis szalonomban. Kilenckor kezdődtek az óráik. Kampós tanár úr irányításával; a tanítás, akárcsak az iskolákban, egyig tartott, a tízperces pihenők sem hiányoztak az egyes

24 *Levelek az Andrassy-házból*, 311–312.

25 Uo. 312.

26 Uo.

27 Vö. „Tanulmányaimban nem volt rendszeresség, már csak gyakori utazásaim miatt sem. Ennek azonban akkor nem is volt jelentősége, hiszen a kérdéseket már a vizsgák előtt megkaptam, s így középiskolai bizonyítványaim mindig kitűnőek voltak. Amikor tehát beiratkoztam a budapesti tudományegyetem jogi fakultására, felkészültség tekintetében a leggyengébbek közé tartoztam.” Károlyi: *Hit, illúziók nélkül*, 32.

28 *Levelek az Andrassy-házból*, 265.

29 Odescalchi: *Egy hercegnő emlékezik*, 31–32.

órák között. Hetenként egyszer délelőtt én is bekapcsolódtam a francia és német nyelvtanításba.”³⁰

A két háború között ugyanakkor az arisztokrata csemetét időnként már korán intézetbe adták a szülei, ahelyett hogy otthon, a kastélyban vagy a városi palotában iskoláztatták volna. Ez történt herceg Odescalchi Sándorral is, aki szüleiével Budapesten a Nemzeti Múzeum közvetlen közelében lakott.³¹ Dégenfeld-Schonburg Sándor családjában is találni erre példát, ahol mégis külön házitanító foglalkozott délutánonként a gyermekekkel; főként nyelvet tanított nekik, valamint sportra oktatta őket.³²

Nevelési elvek és tanítási módszerek

Az otthoni nevelés (és iskoláztatás) fontos vezérlő elve volt a szigor, olykor a vallási érzület és a hitbéli elmélyültség elültetése a lelkekben. Ez a szigorúság nem feltétlenül az elsajátítandó tudás mélységét volt hivatva biztosítani, ami a házitanítók nem mindig kifogástalan felkészültségétől is függött. Erről viszonylag keveset tudunk, de a házi nyelvtanítás módszereiről bővebb ismeretekkel rendelkezünk.

A 19. században a nyelvtanítás legelterjedtebb módja a szövegek olvasására és fordítására helyezte a hangsúlyt; következésképpen a nyelvtanár azzal összefüggésben világította meg a grammatikai ismereteket, ami az éppen olvasott szöveg kapcsán szükségesnek mutatkozott. Az idegen nyelv tanításának a kollokvialis készségek fejlesztését előtérbe helyező gyakorlata a 19. század végétől vált megszokottá. Főként a német és a francia nyelv tanítása dívott, amit sorban az angol követett, utóbbit egyébként ritkán tanították a korabeli középiskolákban. A gyermekeket, főként kamaszkorukban, gyakran küldték hosszabb külföldi „tanulmányutakra” is, hogy gyakorolhassák a tanult idegen nyelveket.³³ A nyelvtanítás pragmatikus módjára utal Andrásyék angol nevelőnőjének az egyik megjegyzése is:

30 Odescalchi: *Egy hercegnő emlékezik*, 247. Lásd még Károlyi Lajos gróf: *Élmények, visszapillantások*. Székesfehérvár, 1998.; Gr. Károlyi Széchenyi Ilona: *Kileng az inga. Egy arisztokrata festőművész emlékiratai*. Bp., 2005. (Mundus. Emlékiratok) 15–16.; Bányai Balázs: *Gróf Nádasdy Ferenc (1907–1944)*. Székesfehérvár, 2007.; Gróf Edelsheim Gyulai Ilona: *Becsület és kötelesség*. I–II. Bp., 2007. I. (1918–1944) 31.; Bánffy Katalin: *Ének az életből*. Bp., 2014. 34–41.; Bóné Dalma – Rébay Magdolna: *Az Esterházy és a Festetics család egyes tagjainak neveltetése a dualizmus korában*. In: *Interdiszciplináris pedagógia és az oktatási rendszer újraformálása*. Szerk. Buda András – Kiss Endre. Debrecen, 2016. 21–23.; Boruzsné Búdi Katinka – Óváry Zoltán: *Nevelési elvek, iskolázás és vallási értékek főnemesek neveltetésében a XIX–XX. században*. In: *„... szelíd, de szigorú és egyben nagyon igazságos bánásmódban...” Arisztokraták nevelése-oktatása Magyarországon a XIX–XX. században*. Szerk. Rébay Magdolna. Szeged, 2017. 67–68.

31 Erba Odescalchi Sándor herceg: *Testamentum*. I–II. Bp., 1991. I. 61–62.

32 Boruzsné-Óváry: *Nevelési elvek*, 68. Gazdag anyaggal szolgál a kérdésre nézve gróf dr. Batthyány-Strattmann László gyermekeinek az iskoláztatása: *Dr. Battyány családjának naplói, krónikái 1907–1931*. Összeáll. Puskely Mária – Salacz György. Szombathely, 2011.

33 Minderről bővebben lásd Rébay: *Learning Languages*, 201.

„Jelenleg a két nagyobbik gyereknek [Andrássy Tivadarnak és ifj. Andrássy Gyulának] is mondatokat tanítok és mindannak a nevét, amit csak látnak, akarnak, csinálnak, esznek, így igyekszem hozzászoktatni őket az angol nyelvhez, még mielőtt leckékkel fārasztanám űket. Mār sok mindent tudnak mondani, én mindig angolul szōlok hozzājuk, utāna lefordítom franciāra, ha valami újat mondtam, és így anélkül, hogy tudnānak rōla, sokat tanulnak.”³⁴

Mindez addig tartott, amíg a delikvensnek nyilvános iskolāba nem kerültek, ami leginkābb a fiúk sorsa volt, hiszen a lányokat rendszerint nem iskolāztatták tovābb. Kivételek persze itt is akadtak. Andrássy Katinka, az örökös kivétel példája kívānkozik ide. „Tizen-negy esztendős voltam, amikor anyām, bejáró növendékként, beíratott a Notre-Dame-de-Sion zárda iskolājāba. [...] Engem mindig vonzott az iskolai élet, s boldog voltam, hogy végre megszabadulok a nevelőnőktől és a túrhetetlen unalmas különóraktól.”³⁵ Ez azonban kivételes volt, mert az arisztokrata leányokat korān, mār serdülőkorukban a férjhez menetelre készítették fel, ennek pedig útjāban állt volna iskolāztatásuk. Állítólag Katinka zárdai iskolāztatása is burkoltan ezt a tāvlabbi célt szolgálta, mivel, ahogy a későbbi Károlyiné magyarázza,

„... a legtöbb »jó parti« római katolikus volt, az Andrássyak ateista híre [pedig] esetleg akadályozhatta volna a leányok férjhez adását. [...] Anyām, aki nagyon szívéen viselte leányai jövendő boldogságát, úgy gondolta, hogy nagyon diplomatikus húzás részéről, ha engem a Notre-Dame-de-Sion iskolājāba járat. Ezzel mindenesetre elhallgattatja a rosszindulatú pletykát.”³⁶

Katinka időközben elhalālozott apja, gróf Andrássy Tivadar semmiképp sem helyeselte volna ezt a lépést. Néhány évi zárdai iskolai élet után azonban újra magāntanítók foglalkoztak Andrássy Katinkával, és nem is akārkik: „anyām Angyal Dávid tanárt fogadta mellém, aki egy télen át járt hozzānk, és irodalomtörténetre tanított. [...] Történelemre Marczali Henrik tanított, aki tárgya irānt felébresztette érdeklődésemet.”³⁷ Ugyanakkor tovābbra is zárva maradt elōtte a nyilvános élet:

34 *Levelek az Andrássy-hāzból*, 88.

35 Károlyi: *Együtt a forradalomban*, 78–79.

36 Uo. 79. A (fő)neemes lányok középfokú iskolāztatásához, a lányiskolai stúdiumokhoz lásd még Kézdiszentléleki Kozma Katinka: *Csalódások könyve. Napló. 1863. december – 1865. április*. Csíkszereda, 2012.

37 Károlyi: *Együtt a forradalomban*, 105. Angyal [eredetileg Engel] Dávid (1857–1943) zsidó származású (1885-ben kikeresztelkedett) irodalomtörténész és történész volt, aki származása miatt eleinte csak nagypolgári és arisztokrata családoknál talált magának házitanítói állást, majd gimnáziumi tanār lett. Az 1890-es években azonban, amikor Andrássy Katinkát is tanította, mār professzor volt a Budapesti Tudományegyetemen (1896-tól magāntanār, 1909-től rendes tanār), a vilāghāború idején, majd a Tanácskōztsársaság után pedig a bölcsészkar dékánja. A szintén zsidó származású Marczali Henrik (1856–1940), a korszak egyik legkiemelkedőbb történetírója, pályája elején szintén gimnáziumban oktatott, 1895-től viszont mār a budapesti egyetem professzora volt, egészen az 1924-ben történt kényszernyugdíjazásáig.

„... még mindig csak nevelőnő kíséretében tehettem ki lábamat az utcára. Csak a Margit rakparton volt szabad sétálnunk. Pestre sem volt szabad átmennem, mert a Váci utcáról és a Duna-parti korzóról köztudomású volt, hogy légkörük tele van szexuális feszültséggel, és jól nevelt leány nem tehetette ki magát annak a veszélynek, hogy éhes férfi szemek legelésszenek rajta.”³⁸

Ha egy arisztokrata lányt a századfordulón zárdába adtak, rendszerint a Sacré-Coeur-be írtatták be, a Notre-Dame-de-Sion a felső középosztály lányai előtt nyílt meg inkább.³⁹ Miután azonban Andrássy Katinka sem tett érettségi vizsgát, így szóba sem jöhetett, hogy továbbtanuljon. Herceg Odescalchi Eugénie számára is csupán a zárdai iskola vált elérhetővé: a bécsi szalézianus nővérekhez került, ahol egy Habsburg főhercegnő volt a fővédnök.⁴⁰

Másként alakult az arisztokrata fiúk iskoláztatása. Általános megítélés szerint a 19. század egészében a bécsi kalksburgi jezsuita kollégium volt a magyar arisztokrácia egyik legkedveltebb középiskolája, de mellette az ország különböző katolikus főgimnáziumai is szóba jöttek.⁴¹

A kalksburgi jezsuita gimnázium 1892-ig nem rendelkezett nyilvános joggal, csupán 1897-től lehetett itt érettségi vizsgát tenni; addig a szintén bécsi Theresianum jezsuita gimnáziumban érettségiztek az iskola növendékei.⁴² A diákok egyébként – választható nyelvként – magyart is tanulhattak ebben a bécsi középiskolában. Gróf Apponyi Albert, aki 1857 és 1863 között volt a kollégium diákja, kedvezően nyilatkozott kalksburgi tanulmányi tapasztalatairól. A magyar identitása ottani megőrzéséről így vallott visszaemlékezéseiben: „Meg kell említenem, hogy magyarságom Kalksburgban semmi csorbát nem szenvedett. Voltunk vagy 25-30-an magyar fiúk és mindig volt egy magyar páter, akinek vezetése alatt nyelvünket és irodalmunkat elég alaposan műveltük.”⁴³ Saját bevallása szerint a jezsuita kollégium mélyebb szellemi hatást tett rá, mint az egyetem, melyet felelő részben Bécsben, felerészben Budapesten végzett el.

A kollégium magyar és egyúttal arisztokrata származású diákjai szinte kivétel nélkül éltek azzal a lehetőséggel, hogy a magyar nyelvet is tanulhassák, habár a szaktárgyak oktatási nyelve a német volt. A szabadon választható tantárgyak között fontos helyen szerepelt a zene, az idegen nyelvek, valamint a sport.⁴⁴ Az érettségit követően sokan katonai pályára léptek közülük, és nem volt ritka már ekkor sem a jogi egyetemi diploma megszerzése. A pontos arányokról azonban nem állnak rendelkezésünkre statisztikai adatok.

38 Károlyi: *Együtt a forradalomban*, 105.

39 Uo. 82.

40 Odescalchi: *Egy hercegnő emlékezik*, 53–59.

41 Bóné-Rébay: Az Esterházy és a Festetics család egyes tagjainak neveltetése, 17–29.; Rábay Magdolna: Gróf Széchenyi Dénes (1828–1892) gyermekeinek nevelése a családi levelezés tükrében. In: *Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei*. Szerk. Sasfi Csaba – Ugrai János. Bp., 2017. 250–265.

42 Rébay Magdolna: Erdélyi főrangú családok gyermekei a kalksburgi jezsuita kollégiumban és a bécsi Theresianumban. In: „... szelíd, de szigorú és egyben nagyon igazságos bánásmódban...”, 112.

43 Apponyi: *Ötven év*, 14.

44 Bóné-Rébay: Az Esterházy és a Festetics család egyes tagjainak neveltetése, 19.

A jogi diploma elsősorban a később politikai pályára kerülő arisztokraták számára volt égetően fontos, és nem azért, hogy közönséges állami vagy közigazgatási hivatalnokként, netán ügyvédként (vagy bíróként stb.) helyezkedjenek el. Ritka kivételektől eltekintve az arisztokraták nem voltak ráutalva arra, hogy bármilyen, a jogi diplomához kötött munkát vállaljanak a megélhetés érdekében. S azért nem a gazdasági továbbképzés mellett döntöttek, mert uradalmaik szakmai irányítását – még ha talán ők maguk időnként bele is folytak abba – kellőképpen ellátta a gazdasági személyzet.

Idővel némiképp változott a helyzet e téren is, amit egy 1914-ben hercegnek született budapesti illetőségű arisztokrata férfi „pályaválasztási gondolatai” is érzékeltetnek. Erba Odescalchi Sándor herceg a harmincas évek elején azon tételődik, hogy milyen kereső pályát válasszon magának. „A katonai és a papi pályát már elvettem, a diplomáciához sem volt kedvem” – írja visszaemlékezéseiben.⁴⁵ Első próbálkozásként (az 1930-as évek elején) minisztériumi tisztviselő kívánt lenni, nem járt azonban sikerrel, mert szerinte nem volt elég jobboldali hozzá, legalábbis ő erre gyanakodott. Mi jelentette a fő gondot egy korabeli álláskereső arisztokrata fiatalembernek? „Hogy nekem is pályaválasztási gondolataim voltak, annak persze még az is oka volt, hogy nem létezett az én méreteimre illő kezdő pálya. [...] Ifjúságom álmai nem úgy kezdődtek, hogy titkár legyek valamelyik »Öméltósága« előszobájában.”⁴⁶ Apja halála után és azt követően, hogy – Trianon következtében – a hercegi családot komoly vagyoni veszteség érte, miután birtokaik elkerültek az országtól, és a vagyondézsmá, valamint az örökösödési illeték miatt is megrendült a herceg családjának anyagi helyzete. Ez arra az elhatározásra bírta a már jogi doktor herceg Odescalchit, hogy valamilyen polgári foglalkozást válasszon magának. Végül úgy döntött, hogy ügyvéd lesz: „bár az ügyvédség – jegyezte meg – nem volt »rangszerű«.”⁴⁷ Hogy miért nem, azt az ügyvédbojtári életéről szóló sommás beszámolója önmagában is érzékelteti:

„A legjobbnak tartott ügyvéd, dr. Gerlóczy Endre Alkotmány utcai tizenhat személyes ügyvédi irodájában kezdtém gyakorlatomat és halála után utódánál, dr. Villányi Pálnál folytattam, pontosan végigdolgozva minden hétköznapot reggel nyolctól délután hatig havi nyolcvan pengő – számomra szimbolikus – fizetésért. Ennyit kaptak a többi ügyvédjelöltek is.”⁴⁸

Majd hozzát teszi: csupán a ruházatára átlagban havi 350 pengőt költött. Semmi jele annak, hogy a herceg később ténylegesen ügyvédi praxist folytatott volna, ráadásul egy évtized múlva beházasodott a Habsburg-házba. Ennek ellenére figyelemre méltó, hogy herceg Odescalchi Sándor olyan arisztokrata volt, aki már megindult a polgárosodás útján: értelmiségi hivatásra adta a fejét, miután a család anyagi viszonyai bizonytalanabbá

45 Erba Odescalchi: *Testamentum*, II. 269.

46 Uo. 270.

47 Uo. 310.

48 Uo.

váltak. A két háború között a férfiak egyetemi végzettsége – még arisztokrata körökben is – egyre inkább nem csupán *status decorum* volt.

A köztisztviselői állás ugyanakkor megszokott életpályának számított az arisztokrata férfiak életében: mind a minisztériumokban, mind pedig a megyékben nagy számban töltötték be magasabb posztokat. Báró Vécsey Miklós egy jellegzetes példa. A báró 1883-ig a budapesti piarista gimnázium diákja volt, majd Pozsonyban fejezte be a középiskolát, hogy joghallgatóként szerezzen magának egyetemi diplomát, s azon nyomban a közigazgatásban helyezkedett el mint pályakezdő: először vármegyei törvényhatósági bizottsági aljegyző, majd néhány év múlva egy másik megyében szolgabíró lett. Egyúttal 1905-ben a főrendi ház, a Horthy-korban pedig a felsőház tagja volt. Testvéreivel egyetemben ezzel együtt is a földbirtokai jövedelméből élt, bár egyik Vécsey testvér sem gazdálkodott személyesen. A legidősebb fiú (László) a Wiener Neustadt-i katonai akadémiát végezte el, és tizenhat évi szolgálat után századosként lépett ki a hadseregből, hogy 1906-ban ellenzéki parlamenti képviselőként folytassa tovább az életét. A legfiatalabb fiú (József Aurél) értelmiségi hivatást választott, ami egyébként nem mondható túl gyakorinak ekkortájt az arisztokraták körében: 1903 és 1910 között a római Germanicumban⁴⁹ folytatta stúdiuumait, hogy fölszentelt papként és doktorált teológiatanárként térjen vissza Magyarországra. Nem lett azonban belőle szobatudós, aktívan kivette a részét a hazai neokonzervatív politikai mozgalmakból, a két háború között pedig a katolikus felekezeti közéletben tevékenykedett. Emellett tudományos és publicisztikai tevékenysége is volt, fő műve a magyar egyház 1800 és 1930 közötti történetéről szól.⁵⁰ Vécsey József Aurél tehát kivételes alakja volt a korabeli magyar arisztokráciának, jóllehet az egyházi pálya – különösen korábban – egyáltalán nem számított szokatlannak az arisztokrácia tagjai számára.

Értékek és életeszmények a nevelésben

Az arisztokrácia gyermekeinek az iskoláztatása nem merítette ki szocializációjukat, kelően nagy súlyt kapott abban minden más is, amit a szorosan vett arisztokrata életforma felölelt:⁵¹ Mindenekelőtt a test edzése (sportok) és a vadászat. Az arisztokraták által fontosnak tekintett sporttevékenységnek számított az úszás, a tenisz, a vívás és a lovaglás. Emellett a zene- és táncitanítás is folyton napirenden szerepelt. S bár sokan festettek közülük műkedvelők módjára, erre külön nem tanították őket.

Egy olyan magánélet keretei között, ahol „mindig történik valami, mindig nagy a lármá, hol egy bál, hol egy ebéd, hol egy zeneestély vagy táncestély, és az emberek egész nap lovagolnak, vadásznak, lövöldöznek”, sőt sportolnak is (tehetjük hozzá), ahogy a szalánci

49 A Collegium Germanicum és a Collegium Hungaricum egyesítésével 1580-ban Rómában létesült, ma is működő, pápai, jezsuita vezetés alatt álló papnevelde, amelyben a német és magyar nyelvterületről érkező növendékek tanultak.

50 Zsoldos: Neveltetés és oktatói tevékenység, 560–569.

51 Hadd idézzek egy erre utaló jellegzetes megfogalmazást: „Talán a nevelés, talán egyéni adottságai folytán tipikusan feudális főúr lett Festetics Taszilóbból.” Török Imre: *Kedves lovarkról, furcsa emberekről*. Bp., 1980. 98.

Forgách grófnénál is folyt az élet,⁵² ott a világ legtermészetesebb dolga, hogy a gyermekekkel készség szinten elsajátíttassák mindeme „szabadidős” tevékenységeket. Vidéki kastélyokban élve a zenei tanulmányokat (a zongorázást) többnyire az e téren is valamelyest járatos nevelőnőre lehetett bízni, nagyvárosban (Budapesten) már a képzett zene-tanárok is könnyen elérhetőek voltak.⁵³

„Szigorúan neveltek – jegyzi meg herceg Odescalchi Eugénie –, még nyáron is minden nap tanulással kellett eltöltenem néhány órát. Persze maradt azért idő sportra is: lovaglás, tenisz és evezés.”⁵⁴ Andrassy Katinka emlékei szerint öt éves korában kezdett megtanulni lovagolni,

„... de nem olyan szabadon és könnyedén, mint az angol gyerekek tanulnak; őket egyszerűen felültetik a póni hátára, s hagyják, hadd száguldozzanak árkon-bokron át. Nekünk előbb bele kellett törnünk a lovarda rendjébe és fegyelmébe. Naponta szabályosan vettünk leckét, mindig egy óra hosszat, a főlovásztól, aki nagyon szigorú volt, és katonás modorban oktatott bennünket. [...] A leányok akkoriban női nyeret kaptak, és oldalvást ülték meg a lovat, nekünk azonban időnként lovagló ülésben is kellett gyakorolnunk, nyereg nélkül, közvetlenül a ló hátára csatolt nyeregtakarón. [...] És mielőtt szabad terepre engedtek volna bennünket, végig kellett járnunk a bécsi magasiskolát, meg kellett tanulnunk lovunkat idomítani, keresztbe rakatni mellső és hátsó lábát, oldalazni és így tovább. Ez körülbelül egy esztendeig tartott: utána reggelenként kilovagolhattunk apánkkal, és később vadászni is elkísérhettük.”⁵⁵

Így azután a grófkisasszony már hétesztendősen részt vehetett a vadászatokon – póni-lovon ülve.⁵⁶ Az arisztokrata fiúk, emellett, vívni és lőni is megtanultak, részben a párbaj-kényszer,⁵⁷ részben az elengedhetetlen vadászatok miatt. Ezzel vált teljessé egy hamisítatlan arisztokrata személyiség szocializációja, akinek nem is volt feltétlenül többre szüksége ennél ahhoz, hogy maradéktalanul betölthesse a felnőttként rá váró feladatokat. A férfiak közül sokan persze felsőbb fokú iskolai képzésben is részesültek, hogy valóban meg tudjanak felelni az arisztokrata életút kívánalmainak, ami gyakorta a politikusi tevékenységet jelentette.

Bár nem hiányozott az arisztokrácia embereszményéből a vallásos áhítat és érzület sem, ennek azonban nem minden arisztokrata családban tulajdonítottak egyformán nagy jelentőséget, és főként a katolikus arisztokraták szorgalmazták gyermekeik szigorú vallási

52 *Levelek az Andrassy-házból*, 46.

53 Uo. 151.

54 Odescalchi: *Egy hercegnő emlékezik*, 69. A szülői szigorra lásd még Edelsheim: *Becsület és kötelesség*, I. 29.

55 Károlyi: *Együtt a forradalomban*, 42–43. Ehhez lásd még *Levelek az Andrassy-házból*, 72.; Odescalchi: *Egy hercegnő emlékezik*, 47.

56 Károlyi: *Együtt a forradalomban*, 42.

57 Uo. 260. Lásd még Novák Béla: *A párbajozó úriember*. Bp.–Eger, 2020. 117–120.

neveltetését.⁵⁸ Arra is sokan utalnak az egodokumentumokban, hogy a szülők igyekeztek belenevelni gyermekeikbe az igazmondás kötelességét is.⁵⁹ Ez volt, ez lehetett a szubjektív alapja annak a közkeletű korabeli meggyőződésnek, mely szerint az úriember szavában feltétlenül meg lehet bízni, mert tőle ugyancsak távol áll a másik megtévesztésének rejtett szándéka.

A szülő–gyermek kapcsolat

A gyermekek szüleikkel való kapcsolata ma még meglehetősen feltáratlan a 19–20. századi magyar társadalomtörténetben, és kivált keveset tudunk az arisztokratákról e tekintetben. Nemrég lezárult ugyan egy többéves ambiciózus kutatási projekt a *Magyar család-történet a modernitás előtt: Gyermekkor és mozaikcsaládok a 16–19. században* címmel,⁶⁰ ennek keretében azonban nem esett külön szó az itt tárgyalt korszak arisztokratáiról. Amikor ezúttal arra is kiterjesztjük a figyelmünket, hogy mi volt, milyen lehetett a szülők és a gyermekek közötti kapcsolat a vizsgált társadalmi miliőben, akkor megint csak egodokumentumokra támaszkodva próbálunk erről vázlatos képet adni. Az információforrás ugyanakkor meglehetősen egyenetlen, tekintve hogy a rendelkezésre álló egodokumentumok, ritka kivétellel, kizárólag a gyermekek felnőttként rögzített beszámolóival szolgálnak, amely csupán az egyik oldal szemszögéből láttatja ennek a személyes kapcsolatnak a historikumát. Jobb híján vállalnunk kell az ebből adódó torzulást, mert nincs mivel elensúlyozni a gyermekkorra való visszaemlékezéseket.

Az egyöntetű kép szerint az arisztokrata szülők meglehetősen távolságot tartottak a gyermekeikhez való viszonyukban, amelynek tárgyi bizonyítéka, hogy nevelőnők és házitanítók (sőt inasok) népes seregét iktatták maguk és gyermekeik közé: az utóbbiakra hárult (volna) a személyes és egyúttal érzelmmel telített felnőtt–gyermek kapcsolat kialakítása és ápolása. Legalábbis ez a benyomás kerekedik ki mind a gyermekkorukról valló visszaemlékezők megszólalásaiból, mind pedig a ritka nevelőnői emlékezésekből. Néhány beszédes példa minderre:

„[A] Dubrinban [Dobrin] töltött napok gyermekkorom legboldogabb időszakához tartoztak; itt sokkal többet lehettünk együtt szüleinkkel, mint egyébként, amikor jóformán nem is találkoztunk velük, annyira elfoglalták őket a különféle társadalmi kötelezettségek.”⁶¹

58 Boruzsné-Óváry: Nevelési elvek, 75–77. Lásd továbbá: „Amikor hatéves lettem, anyám hitoktatót választott számomra. A családi hagyomány szerint olyasvalakit, aki a kapucinusok rendjéhez tartozott.” Odescalchi: *Egy hercegnő emlékezik*, 31.

59 „Egész neveltetésünk legfontosabb alapelve, az egyetlen, amelyet apánk valóban fontosnak tartott, a feltétlen igazmondás és őszinteség megkövetelése volt.” Károlyi: *Együtt a forradalomban*, 24.

60 Vö. „... tanulmányköteteink célja kifejezetten a módszertani kísérletezés”. Beszélgetés Erdélyi Gabriellával a magyarországi család-történeti kutatásokról. *Sic Itur ad Astra* (2021) 73. sz. 5–12.

61 Károlyi: *Együtt a forradalomban*, 29–30. Dubrinban volt az Andrássy család vadászlakja, ahol az ősz egy részét töltötték.

Andrássy Katinka, amikor szóba hozza az anyját, szinte mindig annak végtelenül szigorú gyerekevelési elveit emlegeti, azt a terrort ecsetelve, amit az anyja, közvetlenül vagy a gyermekeivel foglalatostkodó személyzetten keresztül gyakorolt felette és a testvérei fölött. Jellemző, hogy a szülők (az anyák) úgyszólván a felnőtt élet kötelmeit rótták kiskorú gyermekeikre; olyan kötelességeket írtak elő számukra főként a tanulás terén, ami a szigorú felnőtt életvezetés sajátja volt.⁶² Sokat elárul erről a szülői szigorról, hogy Andrássy Katinka – egészen a férjhezmeneteléig – egyetlen könyvet sem olvashatott el az anyja külön engedélye nélkül, különösen olyat nem, amiben az író a szerelmet ábrázolta. Soha nem járt moziban sem, sőt színházba is ritkán juthatott el, és akkor is kizárólag klasszikus darabot nézhetett meg. Ezekben az ügyekben egyedül az anyja döntött.⁶³

Így aligha tekinthetjük merő véletlennek, hogy gróf Andrássy Gyula családjának angol nevelőnője – a hazaírt leveleiben – nemegyszer kárhoztatta munkáltatóit (és más, általa megismert arisztokrata családanyákat), mert szerinte hiányzik belőlük a szülői felelősségérzet és a gyermekeikhez való érzelmi vonzódás késztetése.⁶⁴ Ez az élménye számos ehhez hasonló határozott és sommás kijelentésekre vezet: Mary Stevenst: a gondjaira bízott arisztokrata „gyermekek tartanak a szüleiktől és boldogok, ha nem kerülnek a szemük elé, a szülők pedig hálásak, ha megszabadulnak a gyermekektől”.⁶⁵ Vagy:

„Ezeknek a gyermekeknek a szemében a szüleik idegenek, olyan emberek, akiket napközben csak percekre látnak, amikor megfésülve, tiszta kézzel eléjük járulnak, olyan személyek, akiktől félnek, vagy akiket tisztelnek, de akik iránt nem éreznek sem szeretetet, sem megbecsülést. Ezek a gyermekek álarcot öltenek a szüleik előtt.”⁶⁶

Más egodokumentumok is a fenti kép hitelét erősítik:

„Anyám a köreinkben szokásos nevelésben részesült. Az volt a szerencséje, mesélte mindig, hogy igen kedves és jóságos nevelőnők vették körül, így kissé enyhítették azt a hidegséget, amely az arisztokrata körökben oly szigorúan és mereven szabályozott szülő-gyermek viszonyt jellemezte. Anyám a szüleit a napnak csak bizonyos óráiban láthatta, és azt is be kellett jelenteni, ha »jó reggelt« akart kívánni. Később enyhült a protokoll ridegsége, de a szobája mindig távol volt a szüleitől.”⁶⁷

62 „Sohasem felejtem el a hetedik születésnapomat s azt a nagy bánatot, amely ezen a napon szakadt rám. Közölték ugyanis velem, hogy most már értelmesen kell viselkednem, nem vagyok többé felelőtlen kisgyerek, kötelességeim vannak, s máttól fogva úgy kell viselkednem, mint felnőtt embernek.” Károlyi: *Együtt a forradalomban*, 35. Az ettől eltérő, túlságosan is megengedő szülői (apai) attitűdre lásd Kászonyi Dániel: *Magyarhon négy korszaka*. [Ford. Kosáry Domokos.] Bp., 1977. 467–469.

63 Károlyi: *Együtt a forradalomban*, 20. Más családokban egyáltalán nem érvényesült ilyen szigor e tekintetben. Vö. *Grófkisasszonyok a 20. század elején. Gróf Lónyay Márta naplója 1912–1922*. Közread. Gudenus János József – Jankovich B. Dénes – Komáromi Csaba. Tuzsér, 2023. Passim.

64 *Levelek az Andrássy-házból*, 160.

65 Uo. 270.

66 Uo. 318.

67 *Odescalchi: Egy hercegnő emlékezik*, 19.

Nem lenne azonban szerencsés kategorikus megállapításokat tenni az érintett kérdésről egynéhány tanúságtétel alapján, noha elgondolkodtatóak ezek az egymással egybecsengő emlékek.

Az arisztokrácia gyermekeinek a szocializációja a hagyományos, a rendi eredetű és sokban továbbra is rendiesnek megmaradó elit társadalmi attitűdjét és morális arcélét véste bele a felcseperedő arisztokrata utódok tudatába és érzelmvilágába: olyan attitűdöt, melynek sugalmazása szerint mintegy a társadalom felett állóként tekinthettek önmagukra, és másoktól is elvárták, hogy így kezeljék őket.

„Már kisfiúként belém oltották, hogy kiváltságos lény vagyok, a Mindenható kegyelme, mert Ő tett engem ilyen nagy vagyon várományosává. Arra neveltek, hogy tisztelgetet követeljek a magam számára, és ezt meg is kapjam, hogy érvényesítsem tekintélyemet, hatalmamot a kevesebb kiváltsággal rendelkezők fölött, akiket a mi feladatunk irányítani, kormányozni és segíteni.”⁶⁸

Ezért írja le Károlyi Mihály a jellegzetes arisztokrata életszemléletet és magatartásmódot úgy, mint ami az angol arisztokráciának a gyarmatok népéhez fűződő viszonyát is mindenkor megszabta; jóllehet a gyarmati „bennszülöttek” ez esetben az ország saját népe képezte.⁶⁹ Ennek megfelelően az sem véletlen, hogy az arisztokrata gyermekek szocializációja, benne az iskoláztatással, visszanyúlt a 18. századtól datálható hagyományokra, és érdemben nem vagy csak alig észrevehetően módosult a 20. századig bezáróan.⁷⁰ Hiszen az arisztokrácia habitusa és mentalitása, a társadalomban játszott szerepe, és vele együtt az identitása és az imázsa sem változott érdemben ugyanezen idő alatt.

⁶⁸ Károlyi: *Együtt a forradalomban*, 25–26.

⁶⁹ Az angol arisztokráciának a gyarmati bennszülöttekhez fűződő viszonyára lásd David Cannadine: *Ornamentalism. How the British Saw Their Empire*. Oxford, 2001. 85–149.

⁷⁰ Gróf Széchenyi István iskoláztatása, amely a 18–19. század fordulójára esett, érdemben nem tért el a tanulmányunkban vizsgált és dokumentált későbbi arisztokrata gyakorlattól. Czínege: Széchenyi német nyelvhasználata, 634–637. Általánosságban lásd Virág: *A magyar arisztokrácia neveltetése*.

CONTENTS

Judit Klement – Orsolya Manhercz <i>In Honour of Éva Somogyi</i>	5
Ágnes Deák <i>The Wise but Timid Fabius Cunctator: Count Móric Esterházy</i>	7
Imre Ress <i>The Legend of the Royal Sanction for Act LXII of the Croatian Law of 1861, and its Legitimization Function</i>	29
Virág Vér Eszter <i>Empress Elizabeth in Hungary in the Summer of 1866: Reception, Memory, Myth</i>	43
Orsolya Manhercz <i>“My God, My God, Henceforth Buda Will Be the Imperial Seat”. Court Life at Pest-Buda in the 19th Century</i>	65
András Cieger – Réka Matolcsi <i>Fidelity to the King, Citizen Loyalty and National Identity. Multiple Loyalties in Hungary of Austro-Hungarian Monarchy</i>	87
Iván Ifj. Bertényi <i>The Social Background of the Delegation Members elected by the Upper Chamber</i>	99
Gábor Gyáni <i>Socialization in the Aristocratic Families</i>	123
Miklós Konrád <i>Sporting Life, Modernisation, and Antisemitism in Hungary, 1867–1914</i>	139
Judit Klement <i>Budapest and the Mills, 1841–2008</i>	155

E számunk szerzői

Ifj. Bertényi Iván, tudományos igazgató-helyettes, Collegium Hungaricum Bécs, igazgató, Bécsi Magyar Történelmi Intézet ● Cieger András, tudományos főmunkatárs, osztályvezető, BTK TTI, Újkori osztály ● Deák Ágnes, egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Modernkori Magyar Történelmi Tanszék ● Gyáni Gábor, kutató professor emeritus, BTK TTI, Újkori osztály ● Klement Judit, tudományos munkatárs, BTK TTI, Újkori osztály, docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet, Atelier Interdiszciplináris Történelmi Tanszék ● Konrád Miklós, tudományos főmunkatárs, BTK TTI, Újkori osztály ● Manhercz Orsolya, adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Új- és Jelenkori Magyar Történelmi Tanszék ● Matolcsi Réka, doktorjelölt, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola ● Ress Imre, nyugdíjas tudományos főmunkatárs, BTK TTI ● Vér Eszter Virág, alapító kutató, Monarchikum Kutatócsoport

(BTK TTI = Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erzsebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely
hírlapkézbesítő postahivatalnál.

Ára: 1200 Ft

Előfizetőknél: 1000 Ft

